

Artykuł ukazał się w:

Współczesne problemy zarządzania przedsiębiorstwem, pod red. A. Tubielewicza, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2002, s. 47-56

WPLYW EKOLOGICZNEJ POLITYKI LOKALNEJ NA DZIAŁALNOŚĆ PRZEDSIĘBIORSTW

Alicja Sekuła, Politechnika Gdańska, Alicja.Sekula@zie.pg.gda.pl

W artykule zanalizowano pojęcie ekorozwoju. Przedstawiono zakres wpływu lokalnej polityki ekologicznej na przedsiębiorstwa, a także narzędzia jej realizacji, które ujęto w dwie grupy: instrumentów działających selektywnie oraz kompleksowo.

1. WSTĘP

Ekorozwój, jako przedmiot rozważań nauk zajmujących się rozwojem przestrzeni, nabrał znaczenia w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Wtedy to zaczęto krytycznie odnosić się do wąsko pojętego rozwoju gospodarczego – ekstensywnego i zasobochłonnego, któremu towarzyszył proces degradacji środowiska przyrodniczego. Ideę ekorozwoju po raz pierwszy wprowadzono pod obrady w czasie konferencji ONZ w Sztokholmie w 1972 r. Od tego momentu problem degradacji środowiska, udziału w tym procesie przedsiębiorstw, a także poszukiwania środków zaradczych mających go ograniczyć, zahamować bądź zapobiec jest przedmiotem wielu dyskusji, ekspertyz i opracowań.

2. ROZWÓJ ZRÓWNOWAŻONY I EKOROZWÓJ

Zrównoważony rozwój prowadzi do pozytywnych zmian jakościowych i ilościowych na danym obszarze przy jednoczesnym poszanowaniu walorów środowiska oraz zasady równości społecznej. Teoria ta jest wynikiem poszukiwań rozwoju po pierwsze minimalizującego negatywne skutki rewolucji naukowo-technicznej, a po drugie zapobiegającemu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią objawiających się głównie degradacją środowiska. Pomimo, że rozwój zrównoważony jest raczej nową kategorią rozwoju społeczno-gospodarczego, to sama idea generowania rozwoju regionu istnieje znacznie dłużej. Niezmiernie bogata w tym względzie literatura przedmiotu opisuje co najmniej kilkanaście koncepcji. Do najczęściej przytaczanych należą teorie: lokalizacji, rozwoju spolaryzowanego, rozwoju zintegrowanego, zrównoważonego, ekorozwoju, teoria neoklasyczna, postkeynesowska, rozwoju endogenicznego oraz bazy

ekonomicznej [więcej na ten temat zob. 1]. Szerszej analizie, ze względu na charakter pracy, poddano dwa z nich: rozwój zrównoważony i ekorozwój.

Pojęcie ekorozwoju [problematykę ekorozwoju rozwinięto np. w 2] sformułowane zostało w roku 1975 na III Sesji Zarządzającej Programem Narodów Zjednoczonych Ochrony Środowiska¹. Myślą przewodnią społeczeństw podążających ścieżką ekorozwoju jest poszanowanie walorów środowiska przyrodniczego i kształtowanie ładu przestrzennego w sposób uznający prymat wymogów ekologicznych nad wzrostem cywilizacyjnym, rozwojem kulturowym, gospodarczym czy społecznym. Ekorozwój jest zatem próbą nie tylko znalezienia optymalnych relacji między człowiekiem a przyrodą, ale również poprawy jakości środowiska, gdyż na skutek opanowywania i zmieniania przyrody można zaobserwować zjawisko coraz silniejszej zależności człowieka od natury. Model ten, będący synonimem bezpiecznego rozwoju społeczno-ekonomicznego, gwarantuje przetrwanie i rozwój obecnym i przyszłym pokoleniom przez zapobieganie, minimalizację lub całkowitą eliminację zmian i szkód wywołanych działalnością człowieka. To proces wzrostu i zmian, który zaspokaja potrzeby obecnych pokoleń jednocześnie nie ograniczając przyszłym generacjom możliwości zaspokojenia ich własnych [por. 3; podano za 4, s. 31]. Definiowany bywa najczęściej jako model rozwoju obszaru oparty na założeniach uwarunkowań przyrodniczych, przy zachowaniu równowagi ekologicznej. W tej sytuacji postęp techniczny i coraz lepsze rozwiązania technologiczne powinny wpływać znacząco nie tylko na wzrost gospodarczy regionu, ale również na poprawę jakości środowiska. Do podstawowych reguł kształtowania ekorozwoju można zaliczyć [por. 5, s. 49-50]:

1. kompleksowe i dynamiczne ujęcie zjawisk przyrodniczych, społecznych i gospodarczych zachodzących na danym terenie,
2. interakcyjne postrzeganie rzeczywistości, w obrębie której istnieje szereg powiązań i zależności między różnymi formami użytkowania i zagospodarowania przestrzeni,
3. rozważanie składników środowiska pod kątem możliwości pełnienia przez nie różnorodnych funkcji,
4. ocenianie zmian środowiska z punktu widzenia wartości, przy czym główną cechą jest możliwość przyrody do zapewnienia trwałego rozwoju.

Ekorozwój utożsamiany bywa czasami z rozwojem zrównoważonym [czyni tak chociażby T. Borys, por. 6, s. 69]. Niejasności związane z rozdzieleniem czy też nie tych dwóch pojęć są wynikiem różnorodnego przekładu terminu „sustainable development”, który tłumaczony bywa bądź jako „rozwój podtrzymywalny” (w znaczeniu – możliwy do kontynuowania w długim czasie, czyli właśnie jako „ekorozwój”) bądź jako „rozwój zrównoważony” w rozumieniu – jednolity, równomierny. Recepty na opisane niekonsekwencje szukali np. M. Kozak i in. [por. 7, s. 10, 46 i 56] wyróżniając aż trzy pojęcia: po pierwsze *zrównoważony rozwój regionalny* (ang. sustainable regional development), którego istotą jest przeciwdziałanie przesadnym i „bezpodstawnym” różnicowaniom międzyregionalnym oraz dążenie do równoważenia rozwoju regionów, a

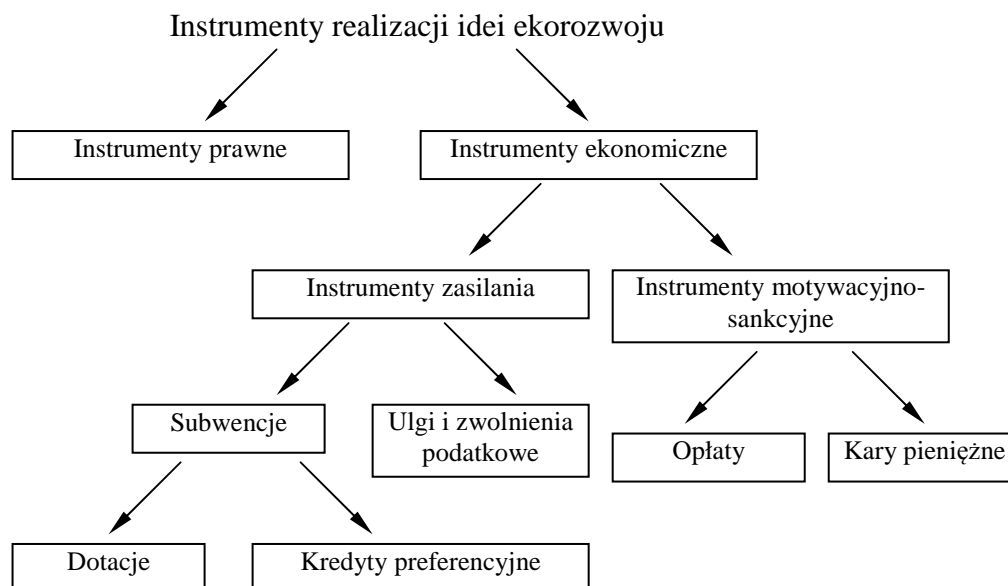
¹ United Nations Environment Programme – UNEP.

także optymalizację wykorzystania zasobów; po drugie *rozwój zrównoważony* (ang. sustainable development) będący rozwojem społeczno-ekonomicznym zachowującym cechy trwałości w długim okresie, nie działającym niszcząco na otoczenie; a po trzecie *ekorozwój* (ang. ecodevelopment), czyli rozwój w harmonii z naturą, trwały i stabilny, zdolny do przetrwania i samopodtrzymujący się, będący przykładem antidotum na globalny kryzys cywilizacyjny i wyznacznikiem kształtowania przyszłości z perspektywy długiego horyzontu czasowego. Zdaniem autorki wyróżnianie aż trzech pojęć nie prowadzi do określenia jasnych granic między omawianymi kategoriami. Z drugiej jednak strony utożsamianie tych terminów prowadzi do nadmiernych uogólnień, gdyż ekorozwój, będący przedmiotem rozważań niniejszego artykułu, zawiera się w rozwoju zrównoważonym, który jest terminem szerszym, zwracającym uwagę, oprócz czynników ekologicznych, również na społeczne i gospodarcze. Z punktu widzenia przedsiębiorstw ekorozwój oznacza oszczędną produkcję, wykorzystywanie odpadów, poszanowanie zasobów (materiałowych, naturalnych, ale także przestrzeni) oraz ograniczenie zależności od surowców nieodnawialnych, prowadzenie działalności nie skutkującej nieodwracalnymi zmianami w przyrodzie oraz analizę podejmowanych działań z punktu widzenia ich konsekwencji w przyszłości. Ponadto redukcję emisji do atmosfery gazów: tlenków węgla, dwutlenku siarki i tlenków azotu, a także innych toksycznych zanieczyszczeń do wody, powietrza i gleby.

Hipoteza rozwoju zrównoważonego, zwanego inaczej rozwojem równomiernym, podejmuje próbę sformułowania koncepcji polityki przestrzennej państwa z uwzględnieniem zarówno kryteriów efektywnościowych, jak i społecznych aspiracji do sprawiedliwości i równości. Zasadniczą kwestią koncepcji równoważenia rozwoju i przestrzennego zagospodarowania jest ciągła poprawa jakości życia lokalnych społeczności za pomocą czynników społecznych, gospodarczych i ekologicznych [por. 8, s. 66]. Rozwój powinien dokonywać się w taki sposób, by nie naruszyć żadnej z tych sfer, czyli oprócz płaszczyzny ekologicznej odnosi się także do społeczno-gospodarczej. Jak trafnie ujął A. Baranowski „(...) zasadą zrównoważonego rozwoju jest – w miejsce dotychczasowego przeciwstawiania celom ochrony środowiska celów ekonomicznych i społecznych – harmonizowanie i kojarzenie tych celów” [9, s. 31]. Wszelkie decyzje dotyczące danego regionu powinny być zatem: efektywne gospodarczo, społecznie akceptowane i przyjazne dla środowiska przyrodniczego. Szczególną uwagę zwrócić należy na rozwój gospodarczy, który oddziałując na wzrost zamożności społeczeństwa i podniesienie jego standardu życia wpływa pozytywnie na pozostałe obszary. Dynamiczne ujęcie równowagi ogólnej nosi czasami nazwę wzrostu zrównoważonego. Nie wszyscy naukowcy zgadzają się z tym, że koncepcja rozwoju zrównoważonego w ogóle istnieje. Twierdzą oni, iż określenie to zawiera wewnętrzną sprzeczność, gdyż istotą rozwoju jest brak równowagi, nieregularność na danym obszarze, a wyrównywanie wzajemnych dysproporcji odbywać się może tylko poprzez transfer jego efektów na inne tereny. Stąd sugerowana nazwa „teoria równoważenia rozwoju” [por. 10, s. 13, a także 5, s. 36] na taki sposób postępowania.

3. NARZĘDZIA WYMUSZAJĄCE I WSPIERAJĄCE DZIAŁANIA PRO-EKOLOGICZNE

Instrumenty [charakterystykę instrumentów przedstawiono na podst. 11, s. 76-88]. umożliwiające realizację idei ekorozwoju można ogólnie podzielić na dwie grupy (por. rys. 1): prawne i ekonomiczne.

Rys. 1 Prawne i ekonomiczne narzędzia ekorozwoju

Źródło: opracowanie własne na podst. B. Piontek, F. Piontek, W. Piontek, *Ekorozwój i narzędzia jego realizacji*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 1997, s. 76.

Grupa pierwsza stworzona została głównie po to, by wymuszać określone działania podmiotów gospodarczych nie pozostawiając im wyboru, a także po to, by skłonić przedsiębiorstwa do zachowań, które nie zawsze opłacalne są ekonomicznie (lub opłacalne w minimalnym stopniu względnie po długim okresie), za to bardzo pożądane z punktu widzenia ochrony środowiska. W ich skład wchodzi np. normy emisji, przepisy warunkujące uzyskanie koncesji czy też wytyczne odnośnie otrzymania pozwolenia na budowę.²

Grupa druga – instrumenty ekonomiczne – działają na przedsiębiorstwa dwukierunkowo: albo obciążają finansowo za działalność szkodzącą środowisku, albo zapewniają ulgi za działalność prośrodowiskową. Znajdują bezpośrednie odbicie w wyniku finansowym przedsiębiorstw. Ich wielkość zależy z jednej strony od stopnia szkodliwości emitowanych substancji, a z drugiej od wielkości emisji.

Opłaty to jednostronnie ustalane świadczenia o charakterze przymusowym, bezzwrotnym, odpłatnym, ustalane i pobierane przez władze publiczne [por. 15, s. 162]. Opłatę ekologiczną definiuje się „(...)jako rekompensatę uiszczaną przez podmioty dokonujące emisji zanieczyszczeń za szkody powstające w środowisku przyrodniczym” [11, s. 77]. Opłaty uiszczają wszystkie podmioty prowadzące określoną działalność i dokonujące emisji w przewidzianym normami zakresie. Aktualnie w Polsce obowiązuje pięć rodzajów opłat ekologicznych. Są to opłaty:

² Narzędzia prawne najczęściej unormowane są ustawami, np. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska [12], Ustawa z dnia 24 października 1974 r. Prawo wodne [13] czy też Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane [14].

- eksploatacyjne i koncesyjne,
- produktowe i depozytowe,
- za gospodarcze korzystanie ze środowiska i wprowadzanie w nim zmian,
- za szczególne korzystanie z wód i urządzeń wodnych,
- za wykorzystywanie gruntów rolnych i leśnych na inne cele.

Kary, w przeciwieństwie do opłat, nie są obligatoryjne dla wszystkich i dotyczą tylko niektórych przedsiębiorstw - przekraczających dopuszczalny poziom zanieczyszczenia środowiska. Ich istnienie w obecnej formie jest kwestią dyskusyjną, gdyż w obliczu poziomu ściążalności nie przekraczającego 20% narzędzie to funkcjonuje bardziej w teorii niż praktyce.

Do instrumentów ekonomicznych należą także subwencje. Mogą przyznawane być w formie bezzwrotnej (dotacje) przez instytucje publiczne i jednostki prywatne lub zwrotnej (kredyty) przez, najczęściej, banki. Różnicę między oprocentowaniem rynkowym a preferencyjnym banki otrzymują od specjalnie w tym celu powołanych instytucji³, którym z racji celu istnienia w sposób szczególnie zależy na podejmowaniu przez przedsiębiorstwa określonych działań.

Ostatnim przedstawionym na rysunku instrumentem są ulgi i zwolnienia, wykorzystywane w Polsce w dość ograniczonym zakresie z dwóch powodów: po pierwsze korzyści finansowe jakie osiągają podmioty gospodarcze są niewielkie, a po drugie dotyczą tylko ściśle określonej (wąskiej) działalności ekologicznej.

4. KOMPLEKSOWE NARZĘDZIA EKOLOGICZNEJ POLITYKI LOKALNEJ

Kształtowanie polityki ekologicznej powinno odbywać się wielotorowo, nie tylko za pomocą uregulowań prawnych w postaci ustaw czy powołanych w tym celu funduszy celowych, ale także poprzez działania podejmowane na poziomie lokalnym. Zwraca na to uwagę także przywoływana wcześniej ustawa Prawo ochrony środowiska, która wśród organów ochrony środowiska oprócz starosty, wojewody czy ministra wymienia właśnie wójtów, burmistrzów i prezydentów miast [por. 12, art. 376]. Polityka ekologiczna gminy obejmuje najczęściej następujące zagadnienia [por. 6, s. 134]:

- tworzenie podstaw prawnych polityki ekorozwoju,
- angażowanie twórców lokalnej polityki ekologicznej (władze, organizacje pozarządowe, przedsiębiorstwa, społeczność lokalna) w proces jej tworzenia,
- ochronę i kształtowanie środowiska przyrodniczego wraz ze wskazaniem priorytetów działań,
- wyznaczanie proekologicznych kierunków rozwoju gminy tak, by pozostawały w zgodzie z założeniami, zasadami i celami ekorozwoju wynikającymi ze światowej Agendy 21⁴ oraz państwowej i regionalnej polityki ekologicznej,

³ Np. Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej.

⁴ Dokument Agenda 21 zarysowujący proekologiczny program działań państw-sygnatariuszy i samorządów lokalnych w XXI wieku przyjęty został na konferencji ONZ w 1992 r. w Rio de Janeiro. Wyznacza zobowiązanie i kierunki działań rządów oraz społeczności lokalnych na rzecz wdrażania polityki zrównoważonego rozwoju.

- właściwy dobór instrumentów realizacji polityki ekologicznej umożliwiających wdrażanie zasad ekorozwoju.

W sposób kompleksowy działania te widoczne są w czterech dokumentach:

- strategii rozwoju gminy (w dalszej części określanej mianem „strategia”), rozumianej jako perspektywiczny plan obejmujący cele do osiągnięcia oraz zadania do wykonania w określonym czasie w odniesieniu do uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych oraz przy uwzględnieniu własnego potencjału. Pozwala ona wyznaczyć perspektywiczne kierunki rozwoju gminy biorąc pod uwagę zmiany, jakie nastąpić mogą w jej otoczeniu. Tworzy długofalową politykę inwestycyjną i lokalizacyjną z punktu widzenia istniejących i potencjalnie możliwych zasobów oraz potrzeb przyszłych pokoleń,
- budżecie gminy, będącym rocznym planem finansowym, stanowiącym podstawę jej gospodarki finansowej. Przedstawia źródła pochodzenia publicznych środków finansowych oraz sposoby ich wydatkowania. Przygotowywany przez zarząd gminy uchwalony zostaje głosami rady gminy. Jest zapisem dokonanych wyborów co do zakresu działania samorządu lokalnego i dlatego jego struktura odzwierciedla program zarządzania gminą. Ustala sposób gospodarowania zasobami publicznymi określając priorytety w zarządzaniu finansami wynikające z realizacji strategii, ze względu na: horyzont czasowy (bieżące i przyszłe), charakter (konsumpcyjne lub inwestycyjne) i sferę (społeczna, gospodarcza i ekologiczna),
- studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego [por. 16] (dalej nazywane „studium”), które jest wyrazem polityki przestrzennej gminy. Dotyczy całego obszaru gminy i koncentruje się na najważniejszych problemach gospodarki przestrzennej. Nie zawiera szczegółowych wytycznych co do sposobu użytkowania gminy lecz jest instrumentem kształtowania polityki przestrzennej jednostki jako całości zawierającym np. stan i funkcjonowanie środowiska przyrodniczego, kulturowego (w tym jakość życia mieszkańców) i zadania służące realizacji ponadlokalnych celów publicznych. Uchwalone przez radę gminy studium powinno być trwałym i wieloletnim narzędziem sterowania rozwojem przestrzennym przyczyniającym się do zachowania ładu przestrzennego. Stanowi podstawę polityki gminy w zakresie podejmowania decyzji o przystąpieniu do sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego,
- miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (inaczej „plan”) tworzącym wraz ze studium system planowania gminnego. Traktowany jest jako dokument zależny od studium, gdyż postanowienia tam ujęte wprowadzane są do obiegu prawnego właśnie w planach, a ustalenia w nich zawarte zawsze

powinny oceniane być z punktu widzenia zgodności projektu z polityką przestrzenną gminy określoną w studium. Właściwie opracowane plany powinny zawierać jasno określoną wizję kształtowania przestrzeni, uwzględniającą interesy różnych grup społecznych, w odniesieniu do terenów o różnych funkcjach, w krótszych i dłuższych okresach. Ponadto integralną częścią projektu jest prognoza skutków wpływu ustaleń planu na środowisko przyrodnicze. Omawiany dokument jest głównym narzędziem samorządów gminnych w zakresie realizacji ekologicznej polityki lokalnej.

Dokumenty te charakteryzują się różnym stopniem szczegółowości i zakresem wpływu na przedsiębiorstwa. Strategia ma jedynie na celu wytyczenie kierunków rozwoju gminy umożliwiających uzyskanie optymalnych efektów w zakresie ochrony środowiska. Budżet, pomimo dużego stopnia konkretyzacji, w niewielkim stopniu może oddziaływać na przedsiębiorstwa. Jest raczej zapisem wcześniej podjętych decyzji mających na celu realizację idei ekorozwoju, takich jak np. udzielenie dotacji czy pobór opłat eksploatacyjnych. W dużo większym stopniu (por. tab. 1) wpływa na podmioty gospodarcze plan zagospodarowania przestrzennego, który, zgodnie z wytycznymi ustawy o zagospodarowania przestrzennym, jako podstawę do określania zakresów, sposobów i zasad kształtowania ładu przestrzennego przyjmuje rozwój zrównoważony. Plan (wraz ze studium) określa [por. 17, s. 44]:

- warunki utrzymania równowagi przyrodniczej i racjonalnego gospodarowania zasobami,
- przy podejmowaniu decyzji o przeznaczeniu danego obszaru proporcje pozwalające na zachowanie równowagi ekologicznej i prawidłowych warunków życia,
- sposób gospodarowania obszarami zdegradowanymi w wyniku działalności człowieka i klęsk żywiołowych.

Ponadto na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego inwestor otrzymuje decyzję o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu. Jest ona niezbędna przy budowach wymagających uzyskania pozwolenia na budowę. Decyzje taką, w zależności od rodzaju gminy, wydaje wójt, burmistrz lub prezydent miasta i jest ona podstawą lokalizacji inwestycji.

Tablica 1. Porównanie kompleksowych narzędzi ekorozwoju

narzędzie	strategia	budżet	studium	plan
istota	perspektywiczny plan osiągnięcia celów	podstawa gosp. finansowej	zarys przeznaczenia terenów w gminie	kompleksowe kształtowanie przestrzeni
horyzont czasu	wieloletnia	roczny	wieloletnie	wieloletni
charakter	uchwalana dobrowolnie	uchwalany obligatoryjnie	uchwalane obligatoryjnie	uchwalany obligatoryjnie
stan faktyczny	nie istnieje w każdej gminie	istnieje	nie istnieje w każdej gminie	istnieje
zasięg oddziaływania	cała gmina	cała gmina	cała gmina	wybrane obszary
wpływ na mieszkańców	pośredni	pośredni	pośredni	bezpośredni
możliw. kształtow. przez mieszkań.	duża	znikoma	znikoma	średnia
wpływ na przedsiębiorstwa*	mała	mała	średnia	duża
możliw. realizacji idei ekorozwoju	duża	mała	duża	duża

* w zakresie realizacji działań ekologicznych

Patrząc na omówione narzędzia można wysnuć błędny wniosek, że współpraca, poparta dodatkowo rozwiązaniami prawnymi, między gminami a przedsiębiorstwami w zakresie wdrażania zaleceń ekorozwoju przebiega wzorcowo. W rzeczywistości gminy uskarżają się na brak realnych możliwości [por. 11, s. 34]:

- skutecznego oddziaływania na przedsiębiorstwa, które korzystają ze środowiska, a ich działalność wywołuje uciążliwości lub jest szkodliwa dla środowiska,
- egzekwowania, w drodze decyzji administracyjnych, od podmiotów gospodarczych ich powinności dotyczących ochrony środowiska,
- podejmowania decyzji o przeznaczeniu środków pochodzących z opłat za gospodarze korzystanie ze środowiska i kar za jego zanieczyszczenie,
- wykonania oceny oddziaływania na środowisko, gdyż przysługuje ona przede wszystkim administracji rządowej stopnia wojewódzkiego,
- egzekwowania (z powodu braku obligatoryjnych przepisów) od przedsiębiorstw obowiązku określania warunków korzystania ze środowiska przed zarejestrowaniem działalności gospodarczej.

Sytuacja taka przyczynia się dość wolnej, przynajmniej na terenie Polski, realizacji wytycznych ekorozwoju.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Sekuła A.: *Paradygmaty rozwoju lokalnego i regionalnego*, (w:) A. Tubielewicz: *Edukacja menedżerska w nowej gospodarce. Zarządzanie organizacją*, Politechnika Gdańska, Cetniewo 2001,
- [2] Kołodziejski J., T. Parteka (red.): *Polski region bałtycki w europejskiej strategii ekorozwoju*, (w:) *Europejskie Studia Bałtyckie*, Instytut Problemów Ekorozwoju Fundacji ECOBALTIC, Gdańsk 1993,
- [3] Blowers A.: *Planning for a Sustainable Development. A Report by the Town and Country Planning Association*, Earthscan Publications Ltd., London 1993,
- [4] Pęski W.: *Zarządzanie zrównoważonym rozwojem miast*, Arkady, Warszawa 1999,
- [5] Kołodziejski J.: *Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”*, (w:) J. Kołodziejski (red.): *Polska przestrzeń a wyzwania XXI wieku*. Biuletyn KPZK, zeszyt 176, Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o.o., Warszawa 1997,
- [6] Borys T.: *Wskaźniki ekorozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 1999,
- [7] Kozak M., A. Pyszkowski, R. Szewczyk: *Słownik rozwoju regionalnego*, PARR, Warszawa 2001,
- [8] Nowińska E.: *Strategiczne planowanie rozwoju gmin na przykładzie gmin przygranicznych*, (w:) B. Gruchman, F. Walk, E. Nowińska (red.): *Strategie rozwoju lokalnego na przykładzie gmin pogranicza polsko-niemieckiego*, Wyd. Akademii Ekonomicznej, Poznań 2000,
- [9] Baranowski A.: *Ekologiczny kontekst mieszkania XX wieku*, (w:) *Ekologiczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju regionu*, Zespół Szkół Inżynierii Środowiska, Gdańsk 1998,
- [10] Gilowska Z., G. Gorzelak, B. Jałowicki, K. Sobczak: *Kierunki polityki regionalnej Polski*. Studia Regionalne i Lokalne nr 24 (57), Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa 1998,
- [11] Piontek B., F. Piontek, W. Piontek: *Ekorozwój i narzędzia jego realizacji*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 1997,
- [12] Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz.U. nr 62 poz. 627,
- [13] Ustawa z dnia 24 października 1974 r. Prawo wodne, Dz.U. nr 38 poz. 230; tekst jednolity: Dz.U z 2000 r. nr 12 poz. 136,
- [14] Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, Dz.U. nr 89 poz. 414 z późn. zm.,

- [15] Owsiak S.: *Finanse publiczne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa 2000,
- [16] Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. nr 89 poz. 415; tekst jednolity: Dz.U. z 1999 r. nr 15 poz. 139 z późn. zm.
- [17] *Prawo ochrony środowiska*, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Kraków 2001.